

УДК 94 (100) «653»: 930.1 (477) «04/16»: Черноусов DOI: 10.26565/2227-6505-2019-29-04

**ЄВГЕН ЧЕРНОУСОВ – УЧЕНИЙ-ВІЗАНТИНІСТ
(ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

М. Є. Домановська, А. М. Домановський

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
marinadomanovska@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4287-7620>
andriy.domanovsky@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0001-8434-3374>

У грудні 2019 р. виповнилося 150 років від дня народження Євгена Олександровича Черноусова (1869–?), відомого представника харківської візантиністики та антикознавства, приват-доцента (1909–1917), штатного доцента (1917–1918) кафедри всесвітньої історії Харківського університету. Основним предметом досліджень цього історика стали візантійські культурні, політичні, правові феномени та соціально-економічний розвиток Ромейської імперії; науковий доробок ученого становить приблизно два десятки статей, опублікованих у провідних західноєвропейських і російських візантиністичних часописах. Є. О. Черноусов серед перших викладав курс історії Візантії в Харківському університеті, а також був головним претендентом на заміщення кафедри візантиністики, яку планували відкрити відповідно до нереалізованого проекту статуту 1906 р. Науковий спадок Є. О. Черноусова демонструє його високий фаховий рівень як візантиніста. Саме на візантійському матеріалі дослідницький метод Є. О. Черноусова еволюціонував від простого опису історичних подій у переказі свідчень історичних джерел, притаманного його монографії з історії Стародавнього Риму, до ґрунтовного теоретичного осмислення складних питань економічного, політичного, культурного та юридичного розвитку Візантії. Окрім римської історії й візантійських партій цирку, предметом студій Є. О. Черноусова стала історія візантійської столичної та провінційної культури й освіти, історичної думки та літературної традиції, впливу візантійського права на давньоруське. На жаль, через революційні події вчений був змушений залишити Харків, продовживши викладацьку діяльність в Полтаві, а згодом – у Ростові-на-Дону. У 1930 р. Є. О. Черноусов був заарештований, а в 1931–1934 рр. перебував у засланні в м. Калач Нижньо-Волзького краю. Дальша доля і точна дата смерті науковця невідомі.

Ключові слова: Є. О. Черноусов, харківська візантиністика, антикознавство, Харківський університет, історія Візантії.

В декабре 2019 р. исполнилось 150 лет со дня рождения Евгения Александровича Черноусова (1869–?), известного представителя харьковской византистики и антиковедения, приват-доцента (1909–1917), штатного доцента (1917–1918) кафедры всеобщей истории Харьковского университета. Главным предметом исследований историка стали византийские культурные, политические, правовые феномены и социально-экономическое развитие Римской империи, а его научное наследие составляют более двадцати статей, опубликованных в ведущих западноевропейских и российских византинистических изданиях. Е. А. Черноусов одним из первых в Российской империи преподавал курс истории Византии в Харьковском университете, а также был главным претендентом на замещение кафедры византистики, открытие которой планировалось в соответствии с нереализованным проектом университетского устава 1906 г. Научное наследие Е. А. Черноусова демонстрирует его высокий профессиональный уровень как византиниста. Именно на византийском материале его исследовательский метод эволюционировал от простого описания исторических событий путем пересказа свидетельств источников, что имело место в его монографии по истории Древнего Рима, к

глубокому теоретическому осмыслению сложных вопросов экономического, политического, культурного, правового развития Византии. Кроме римской истории и византийских партий цирка, предметом его изучения являлись проблемы истории византийской столичной и провинциальной культуры и образования, исторической мысли и литературной традиции, влияния византийского права на древнерусское. К сожалению, из-за революционных событий 1917 г. ученый был вынужден покинуть Харьков, продолжив преподавательскую работу в Полтаве и Ростове-на-Дону. В 1930 г. Е. А. Черноусов был арестован, а в 1931–1934 гг. находился в ссылке в г. Калач Нижне-Волжского края. Дальнейшая судьба и точная дата смерти ученого неизвестны.

Ключевые слова: *Е. А. Черноусов, харьковская византистика, антиковедение, Харьковский университет, история Византии.*

In December 2019 is the 150th anniversary of the birth of Yevgen Olexandrovich Chernousov (1869–?), a well-known representative of Kharkov Byzantine studies and Antiquity, a privat-docent (1909–1917), and a full-docent (1917–1918) at the Department of General History of Kharkiv University. The main subject of the historian's research was the Byzantine cultural, political, legal phenomena and the socio-economic development of the Roman Empire. His scientific heritage consists of more than twenty articles published in leading Western European and Russian Byzantine journals. Y. O. Chernousov was one of the first in the Russian Empire who taught the course of the History of Byzantium at Kharkiv University, and was also the main candidate for the replacement of the Byzantine studies department, the opening of which was planned in accordance with the unrealized plan of University charter of 1906. The scientific heritage of Y. O. Chernousov demonstrates his high professional level as a byzantinist. His research method evolved on Byzantine material from a simple description of historical events by retelling evidence from sources that took place in his monograph on the history of Ancient Rome, to a deep theoretical understanding of the complex issues of the economic, political, cultural, legal development of Byzantium. In addition to Roman history and the Byzantine parties of the circus, the subject of his study was the history of the Byzantine capital and provincial culture and education, historical thought and literary tradition, the influence of Byzantine law on Old Rus. Unfortunately, due to the revolutionary events of 1917, the scientist was forced to leave Kharkov, continuing his teaching work in Poltava and in Rostov-on-Don. In 1930 he was arrested, in 1931–1934 he was in exile in the city of Kalach, Lower Volga region. His further fate and exact date of death is unknown.

Key words: *Y. O. Chernousov, Kharkiv Byzantine studies, Antiquity, Kharkiv University, the history of Byzantium.*

13 грудня 2019 р. виповнюється 150 років від дня народження викладача Харківського університету, відомого представника харківської візантиністики й антикознавства Євгена Олександровича Черноусова (1869–?). Його візантинознавчий доробок, хоч і не містить розлогих монографій і видань лекційних курсів, оригінальний та ґрунтовний, а публікації в західноєвропейських і російських візантиністичних часописах якнайкраще свідчать про високий фаховий рівень Є. О. Черноусова. Утім, на жаль, через революційні події й закриття університету вчений залишив Харків, а згодом, як і багато його колег, був репресований.

Євген Олександрович Черноусов [біографічні довідки див.: 12; 53; 54; 55; 56; 77, с. 52] працював у Харківському університеті впродовж 1909–1918 рр. на посаді приват-доцента кафедри всесвітньої історії. Головним предметом його досліджень стали візантійські культурні, політичні та правові феномени й соціально-економічний розвиток Римської імперії.

Інтерес до історії Візантії Є. О. Черноусов виявив, навчаючись ще на історичному відділенні Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька. У 1895 р. він захистив як кандидатську роботу дослідження «Партии ипподрома в Константинополе» [64; див. докладно: 9; 46]. У ній науковець детально розглянув феномен ранньовізантійських церковних партій, звертаючи увагу передусім на їхню роль як народних представницьких

інституцій, що доносили думку столичного населення до імператора. «Можна дійти висновку, – зазначав Є. О. Черноусов, – що цирк (ідеться про Константинопольський іподром) для народу був чимось більшим, ніж лише засобом повеселитися. Він допомагав народові, який, зібравшись разом і користуючись цим, відкрито заявляв про свої бажання урядові» [64, с. 57–58], а отже, «партії, які de iure були лише партіями іподрому, de facto були набагато ширші, тобто становили партії народу, тому що кожній з них відповідали інтереси більшої або меншої кількості громадян» [64, с. 68].

Висновки молодого дослідника цілком відповідали положенням тогочасної візантиністики й розвивали ідеї Ф. І. Успенського про те, що партії цирку мали, крім спортивних, військові функції та були загальнонародними організаціями [49]. Є. О. Черноусов зробив також низку зауваг, які випередили ідеї більш пізніх дослідників візантійських циркових партій – Н. В. Астахової [1; 2; 3], О. П. Дьяконова [15], М. В. Левченка [26], Г. Л. Курбатова [22; 24], О. О. Чекалової [51; 52] та ін. Зокрема, він висловив тези, що мешканці Константинополя мали своєрідне право брати участь у розв'язанні політичних питань, висловлюючи побажання, схвалюючи або засуджуючи урядову політику під час зібрань на іподромі, а окремі партії цирку обстоювали інтереси однієї з конкурентних верств населення. Утім, ані визначити склад цих верств, ані причини протистояння між ними Є. О. Черноусов не зміг, адже тогочасна історіографія досить слабо розуміла соціально-економічну історію ранньовізантійського міста [9].

Після цієї студентської праці Є. О. Черноусов на доволі тривалий час відійшов від вивчення історії Візантії, досліджуючи переважно добу античності. Його найважливішою антикознавчою роботою стала розвідка «Очерки по истории Римской империи 180–235 гг. Подготовка смуты III века» [63]. У ній дослідник, на думку сучасних антикознавців, недооцінив економічні фактори кризи III ст. й лише розглянув твори античних авторів, що стали йому за головне джерело з римської історії II – першої третини III ст. н. е., недостатньо залучивши матеріали нумізматики та епіграфіки [17, с. 180; 18, с. 56; 47, с. 22]. Є. О. Черноусов фактично звів виклад матеріалу до опису подій, які відбувалися впродовж досліджуваного періоду в імперії, комбінуючи свідчення античних авторів [25; 27, с. 172]. Такий некритичний підхід зумовив і вкрай поверховий, радше моралізаторський, аніж аналітичний, висновок про причини кризи III ст. у Римській імперії: «Насилля, тиранія або нездатність правителів, озлоблення й революційний настрій керованих у зв'язку з безсиллям сенату й розбещеністю армії – ось ті фактори, які зробили цю смуту неминучою» [63, 273].

Є. О. Черноусов повернувся до візантійської тематики в пробній лекції, виголошеній 6 листопада 1909 р. під час обрання його на посаду приват-доцента Харківського університету по кафедрі всесвітньої історії [36, с. 9] й пізніше опублікованій у «Записках Императорского Харьковского университета» під назвою «Основные черты государственного и общественного строя Византии» [62]. Уже в цьому виступі, захищаючи поняття «візантинізм» як «поєднання античного та християнського світогляду на ґрунті романтизму зі старими еллінською, єврейською та перською культурами» [62, с. 2; 30, с. 27; 40, с. 44; 41, с. 292], дослідник приділив велику увагу економічним факторам історії Ромейської імперії [33, с. 80]. Є. О. Черноусов, зокрема, зацентрував на ролі державного адміністративного регулювання торговельно-ремісничої діяльності у візантійських містах: «Усе міське господарство підлягало найбільш дріб'язковому регламентуванню урядових чиновників. Такому самому регламентуванню у виробництві, купівлі, продажу та внутрішніх порядках підлягали в містах усі торговельні та промислові корпорації, підозріле ставлення до яких перейшло візантійському уряду у спадок від Римської імперії. Отже, у Візантії був дуже рано атрофований той елемент, який на Заході значною мірою сприяв виробленню засад нового європейського державного устрою на протигагу середньовічному і який, за вільного розвитку, дав би Візантії змогу успішно конкурувати з її торговельними та промисловими суперниками, Венецією й Генуєю, як джерело певних прибутків для держави й суспільства» [62, с. 8].

У цих висновках Є. О. Черноусов спирався на свідчення важливого джерела з соціально-економічної історії Візантії – «Книги Епарха», яка «містить матеріал для ознайомлення з промисловими й торговими корпораціями Візантії» [62, с. 6]. Думки дослідника засвідчують ґрунтовне опрацювання джерела й самостійну оцінку його інформації, істотно докладніший теоретичний підхід, ніж той описовий, який превалював у згаданій монографії з історії Стародавнього Риму.

Твердження харківського візантиніста принципово відрізняються від поглядів Ф. І. Успенського, який обстоював суто етатистські позиції, наголошуючи про позитивний вплив на розвиток економіки адміністративного контролю й регулювання торговельно-ремісничої діяльності у візантійських містах. Патріарх російської візантиністики позитивно оцінював систему державного контролю й регламентування економіки, ідеалізував ставлення держави та столичних підприємницьких кіл, акцентуючи на важливості державного протекціонізму [48].

Натомість Є. О. Черноусов близький за поглядами щодо впливів державного апарату на візантійське ремесло й торгівлю до іншого відомого російського візантиніста П. В. Безобразова, який негативно оцінював державний контроль і регулювання торговельно-ремісничої діяльності у Візантії. На думку московського вченого, держава нав'язливим і прискіпливим регламентуванням знищувала будь-які паростки підприємницької самостійності візантійських ремісників і торговців, позбавляла їх ініціативи, гальмуючи в такий спосіб розвиток економіки [5; 6].

Інтерес Є. О. Черноусова до соціально-економічної історії Візантії значно зріс після закордонного відрядження влітку 1911 р. до Константинополя [35, с. 26]. Як зазначав сам дослідник у звіті, головною його метою було «присвятити свій час заняттям у місцевих архівах (Російського Археологічного інституту в Константинополі – М. Д., А. Д.) з питань, що мали стосунок до організації торгівлі та промисловості у Візантії» [35, с. 1–2]. Основним підсумком наукових студій Є. О. Черноусова в РАІК стала велика стаття-рецензія [66] на книжку відомого німецького візантиніста А. Штекле з історії пізньоримських і візантійських торговельно-ремісничих корпорацій [75], який приділив помітну увагу функціям державних органів і насамперед секрета (відомства) епарха міста Константинополя з регулювання ремісничої діяльності й торгівлі, дотримуючись думки про їхню негативну роль в економічному житті імперії.

У рецензії на книжку А. Штекле Є. О. Черноусов уточнив і переглянув чимало окремих нюансів із висновків німецького візантиніста, погодившись загалом із його негативною оцінкою ролі держави в розвитку підприємницької діяльності у Візантії. Водночас основну увагу харківський науковець приділив роботі з першоджерелом – уже згадуваною «Книгою Епарха». Докладно аналізуючи окремі її приписи, учений продемонстрував не лише ґрунтовне знання історичної пам'ятки та її особливостей, а також чудове розуміння соціально-економічного контексту, у якому функціонував цей нормативно-правовий документ. Отже, написана у формі рецензії праця Є. О. Черноусова становила фактично дуже цікаву та змістовну самостійну розвідку, яка відбивала погляд дослідника на організацію державного контролю та регулювання ремісничого виробництва й торгівлі в Константинополі згідно з приписами «Книги Епарха» [28, с. 65; 29, с. 221; 31, с. 185–186; 46, с. 215]. Робота харківського візантиніста вирізняється серед інших рецензій на книжку А. Штекле (наприклад П. В. Безобразова [5] та Е. Мейера [73]) саме багатством фактичного матеріалу й самостійною авторською концепцією.

Згодом, у рецензії на книжку Л. Брентано [7], який вбачав у візантійських містах розвинену систему капіталістичного господарства й позитивно оцінював систему монополій та втручання візантійської держави в економічне життя, Є. О. Черноусов зазначив, що коли візантійські корпорації й були господарями ситуації на ринку, «то не так у власних інтересах, як в інтересах скарбниці» [65, с. 138; 23, с. 144].

Як бачимо, погляди Є. О. Черноусова на соціально-економічний складник історії Візантійської імперії були комплексні й ґрунтувалися на докладному знанні джерел;

дослідник доповнював їх і поглиблював понад півтора десятиліття, однак щодо основних моментів вони лишалися незмінними. Значною мірою це виявлене в коректному дотриманні принципів історизму й запобіганні модернізації, притаманної тогочасній західній історіографії. Під впливом теоретичних побудов Е. Мейєра [32], який схильний був вбачати капіталізм чи не в усіх періодах існування людства, деякі західні історики поширювали такі погляди і на Стародавній Рим, і на Візантійську імперію [23, с. 89, 92]. Так це питання розумів і Л. Брентано [7]. Натомість Є. О. Черноусов залишався послідовним противником такого модернізаторського підходу, наголошуючи на середньовічній, а не ранньокapіталістичній природі торговельно-ремісничих корпорацій Константинополя за «Книгою Епарха» [16, с. 83–84].

Харківський візантиніст зважав на середньовічні реалії й оцінював характер і значення державного втручання в економічне життя Візантії більш зважено та обережно, ніж його західні колеги, поступово відтворюючи комплексне бачення візантійської середньовічної економіки [8]. Про те, що саме візантійська економіка поступово ставала головною темою його розвідок, свідчить також підготовлена впродовж 1920-х рр. серія джерелознавчих статей про добу правління імператора Анастасія I Дикора (491–518), видатного «фінансиста на троні» [59; 67; 69; 71; 72], які не належать до основного предмета нашого дослідження. Як можна переконливо припускати (цю здогадку підтверджує інформація з листа Є. О. Черноусова до В. Н. Бенешевича [4, с. 91]), науковець готував комплексну монографію про Анастасія I, у якій економічні сюжети мали б стати одними із ключових [14]. Принаймні у згаданих джерелознавчих статтях Є. О. Черноусов обов'язково звертав увагу на те, яку інформацію те або те джерело може надати про фінансову й податкову політику імператора та його реформи. Не зайвим буде згадати й рецензію науковця на новітні видання з економічної історії Візантії, також написану вже після від'їзду з Харкова [61].

Ще одним виявом уваги Є. О. Черноусова саме до візантійської економіки стали практичні заняття зі студентами старших курсів, на яких ті вивчали пам'ятки візантійського законодавства, зокрема й «Книгу Епарха». Вочевидь, саме під час цих занять один зі студентів, В. Зіборовський, переклав зазначене джерело російською мовою, додавши до нього примітки й коментарі, а також підготував наукову розвідку «Время происхождения Книги Эпарха» [11, с. 9–10; 13; 77, с. 7, 9, 52].

З огляду на послідовну увагу харківського візантиніста саме до соціально-економічних питань історії Візантії та ґрунтовне опрацювання відповідних матеріалів, навряд чи можна беззаперечно, без важливих застережень погодитися з С. І. Лиманом, що «опубліковані роботи Є. О. Черноусова не мали фундаментального характеру, не були об'єднані єдиною тематикою» [29, с. 220; 30, с. 30–31]. Справді, упродовж «харківського», найпліднішого етапу своєї кар'єри, науковець досліджував не лише візантійську економіку. Є. О. Черноусов усебічно вивчав феномен Візантійської цивілізації. Упродовж другого десятиліття ХХ ст., крім уже згаданих, вийшли друком його статті з історії візантійської столичної та провінційної культури й освіти, історичної думки та літературної традиції, впливу візантійського права на давньоруське [58; 60; 61; 68]. Заслуговеє на увагу той факт, що статті дослідника були надруковані в провідних візантиністичних періодичних виданнях Російської імперії – «Византийском временнике» та «Византийском обозрении». Важливим видається також те, що розвідки Є. О. Черноусова привертали увагу відомих тогочасних істориків, які рецензували їх і вступали в полеміку з автором [11, с. 13].

Є. О. Черноусов серед перших в історіографії звернувся до характеристики історичної праці Дуки, яка містить інформацію про особливості політичного й релігійного життя Візантії XIV ст., у статті «Дука, один из историков конца Византии: Опыт характеристики» [57]. Тут він вступив у полеміку з відомим російським істориком П. Д. Погодіним, який вважав, що Дука загалом негативно ставився до Візантії й відверто симпатизував Заходу [39, с. 219]. Харківський візантиніст натомість доводив, що візантійський історик не мав симпатій до Заходу, і вбачав у ньому патріота, який підтримував ідею унії суто заради порятунку Візантії [57]. Твердження Є. О. Черноусова, який ґрунтовно вивчив це питання,

поділяють і пізніші дослідники світогляду та соціально-політичних поглядів Дуки. Зокрема, радянська візантиністка С. К. Красавіна наголошувала, що «той, хто старався на ділі довести свій патріотизм, прагнучи відтягнути загибель Візантії, полегшити якомусь її долю, повинен був відкинути в бік будь-яку думку про захист релігійної незалежності» [20; 21].

Стаття Є. О. Черноусова «Из византийского захолустья XIII в.» [58] була присвячена митрополиту Навпактському Іоанну Апокавку, авторитетному світському та церковному діячеві Епірського деспотату – держави, створеної після четвертого хрестового походу 1204 р. У творчості Апокавка дослідник вбачав риси, які зближували його з «пізнішими італійськими гуманістами» [58, с. 281; 30, с. 28]. Використовуючи листи й документи Апокавка, що їх опублікував французький науковець С. Петріді [74], Є. О. Черноусов пояснював особливості світогляду митрополита любов'ю та смаком до природи, а також прекрасним знанням античної літератури, чий авторитет в особі найвидатніших письменників давнини – Гомера, Арістофана, Евріпіда, Фукідида, Арістотеля – він ставив на один щабель із Біблією. Окрім духовного спадку Апокавка, учений зупинився на його стосунках з епірським деспотом Феодором Комніним, якого звинувачував у створенні атмосфери ворожнечі й доносів [58, с. 15; 30, с. 29].

Учений також приділяв увагу темі впливу візантійського права на давньоруське [60], яку в попередні періоди досліджували історики та правознавці Харківського університету О. П. Зернін, М. О. Лавровський, М. А. Остроумов, М. О. Максимейко. У ній на прикладі «Руської правди» Є. О. Черноусов доводив, що руське право, відрізняючись від візантійського за головними принципами, запозичувало в того «зовнішню форму» [60; 29, с. 221; 30, с. 28; 46, с. 215].

Історія Візантії була предметом навчальних курсів Є. О. Черноусова. Випускник Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька 1895 р. до призначення на посаду приват-доцента на кафедрі всесвітньої історії Харківського університету (1909 р.) викладав у реальному училищі (1895–1904, м. Юр'їв) та впродовж року в рідному інституті (1904–1905). У 1917–1918 рр. учений отримав посаду штатного доцента, професора. Є. О. Черноусов був єдиним спеціалістом із політичної та економічної історії Візантії в Харківському університеті на початку ХХ ст. Головною особливістю викладацької діяльності дослідника було те, що тематика його наукових студій значною мірою збігалася з навчальними курсами [11, с. 7; 34, с. 25; 77, с. 8, 9].

Так, уперше за всю історію Харківського університету в навчальному плані історико-філологічного факультету з'явився загальний курс історії Візантії (1912–1917) [42, с. 11, 17; 43, с. 16; 44, с. 17; 45, с. 10; 77, с. 8]. В університетському звіті за 1912 р. згадані практичні заняття Є. О. Черноусова у весняному семестрі за джерелами хрестових походів та лекції з історії Візантії за доби хрестових походів [35, с. 14; 12, с. 238]. Упродовж 1915–1916 р., крім згаданих курсів, для студентів третього та четвертого курсів Є. О. Черноусов проводив практичні заняття, що полягали в «читанні та тлумаченні вибраних уривків творів візантійських хроністів» і вивченні пам'яток візантійського законодавства [37, с. 18; 10, 92–93; 13; 29, с. 220; 23, с. 25–26; 77, с. 8]. Варто зауважити, що до списків рекомендованої літератури науковець долучив праці більшості відомих на той час європейських і російських візантиністів, зокрема К. Крумбахера, Захарія фон Лігенталю, Г. Ф. Герцберга, Х. Гелзера, В. Г. Васильєвського, Ю. А. Кулаковського та ін. [13; 29, с. 220; 30, с. 25]

Отже, науковий спадок Є. О. Черноусова демонструє його високий фаховий рівень як візантиніста, багато тез дослідника про суспільний та економічний розвиток Візантійської імперії випереджали час і підтверджені в сучасних студіях. Саме на візантійському матеріалі науковий метод Є. О. Черноусова еволюціонував від простого опису історичних подій у переказі свідчень історичних джерел, притаманного його монографії з історії Стародавнього Риму, до ґрунтовного теоретичного осмислення складних питань економічного, політичного, культурного та юридичного розвитку візантійського суспільства.

Фахову підготовку Є. О. Черноусова високо оцінювали провідні російські візантиністи початку ХХ ст. Так, у контексті обговорення нереалізованого проекту університетського

статуту 1906 р., який передбачав заснувати на історико-філологічних факультетах усіх університетів кафедри візантинознавства [50, с. 7; 38, с. 206–207], О. О. Васильєв у листі до Ф. І. Успенського [38] рекомендував кандидатуру Є. О. Черноусова для заміщення харківської кафедри. Ученого варто вважати одним із лідерів візантиністики в Харківському університеті напередодні революції та громадянської війни, який упритул підійшов до створення наукової школи й мав перспективу очолити візантинознавчу кафедру. На жаль, цьому завадив вимушений від'їзд науковця й закриття Харківського університету. У 1918 р. Є. О. Черноусов продовжив викладацьку діяльність у Полтаві, а згодом – у Ростові-на-Дону. У лютому 1930 р. вчений був заарештований за колективною справою Північнокавказького крайового товариства археології, історії та етнографії й звинувачений у контрреволюційній діяльності. У вересні 1931 р. Є. О. Черноусов був засуджений до адміністративного вислання в м. Калач-на-Дону Нижньо-Волзького краю й позбавлений пенсії; там він перебував до повернення 1934 р. у Ростов-на-Дону [76]. Дальша доля й точна дата смерті науковця невідомі.

Література

1. Астахова Н. В. Борьба ранневизантийских церковных партий в отечественной историографии. *Российское византиноведение: итоги и перспективы : тезисы докл. и сообщ. на Междунар. конф., посвящ. 100-летию Византийского временника и 100-летию РАИК (СПб., 24-25 мая 1994 г.)* / Г. Г. Литаврин ; Ин-т славяноведения и балканистики (РАН), Ин-т всеобщ. истории (РАН), Фонд югославян. иссл-й и сотр-ва «Славянская летопись». М., 1994. С. 13–15.
2. Астахова Н. В. Борьба церковных партий в истории ранней Византии: (проблема и ее разработка) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история». СПб.: Б. и., 1996. 22 с.
3. Астахова Н. В. К истории изучения политической и конституционной роли ранневизантийских церковных партий в отечественной историографии. *Проблемы социально-политической истории и культуры средних веков: тезисы докл. XIII межвуз. конф. студентов, аспирантов, молодых ученых. СПб., 25-27 ноября 2003 г.* / под ред. Г. Е. Лебедевой. СПб., 2004. С. 21–24.
4. Барынина О. А. Отечественное византиноведение на рубеже эпох: Русско-византийская комиссия: (1918-1930). СПб.: Издат. дом Санкт-Петербург. ун-та, 2010. 323 с.
5. Безобразов П. В. [Рецензия на] (Stöckle A. Spätromische und byzantinische Zünfte. Leipzig: Dieterichsche Verl., 1911. X, 180 S.). *Византийский временник*. 1911. Т. 18. С. 30–38.
6. Безобразов П. В. Ремесленные и торговые корпорации. *Герцберг Г. Ф. История Византии* / Г. Ф. Герцберг; пер., прим. и прилож. П. В. Безобразова. М., 1897. С. 600–612.
7. Брентано Л. Народное хозяйство Византии / Пер. с нем. И. И. Яковкина; введ. И. С. Плотникова. Л.: Путь к знанию, 1924. 67 с.
8. Домановский А. Н. «Книга Эпарха» в отечественной византинистике XIX – начала XX в. *Российское византиноведение: традиции и перспективы: тезисы докл. XIX Всерос. науч. сессии византинистов* / Нац. ком-т византинистов РФ, истор. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, Ин-т всеобщ. истории РАН. М., 2011. С. 87–90.
9. Домановский А. Н. О рукописи Е. А. Черноусова «Партии ипподрома в Константинополе» [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/lomweb01/domanov1.htm>. Загл. с экрана.
10. Домановский А. Н., Сорочан С. Б. Харьковская византинистика: история, истоки, перспективы. *Российское византиноведение: традиции и перспективы : тезисы докл. XIX Всерос. науч. сессии византинистов* / Нац. ком-т византинистов РФ, истор. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, Ин-т всеобщ. истории РАН. М., 2011. С. 91–94.

11. Домановська М. Є. Візантиністика у Харківському університеті (середина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. К., 2015. 18 с.
12. Домановський А. Черноусов Євген Олександрович. *Сходознавство і візантологія в Україні в іменах : біобібліогр. слов.* / упоряд. Е. Г. Циганкова та ін. К., 2011. С. 237–239.
13. Домановський А. М. Сторінка з історії харківської візантиністики: (про спробу перекладу «Книги Епарха» в Харківському університеті). *Харківський історіографічний збірник*. Вип. 5 : Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу. / С. І. Посохов (гол. ред.) [та ін.]. Харків, 2002. С. 101–106.
14. Домановський А. Н. Правление Анастасия I Дикора (491–518) в цикле статей Е. А. Черноусова (1865–?). *Древнее Причерноморье*. Вып. 9. Одесса, 2011. С. 142–147.
15. Дьяконов А. П. Византийские димы и факции (та μέρη) в V–VII вв. *Византийский сборник*. М.–Л., 1945. С. 144–227.
16. Заливалова Л. Н. Город и государство в Византии в эпоху перехода от античности к феодализму в русской историографии конца ХІХ – начала ХХ в. *Город и государство в древних обществах* / отв. ред. В. В. Мавродин. Л., 1982. С. 83–84.
17. Историография античной истории : учеб. пособие / под ред. В. И. Кузищина. М.: Высш. шк., 1980. 415 с.
18. Кадеев В. И. Древняя история и античная археология в Харьковском университете (1805–1990 гг.). *Вестник Харьковского университета*. 1991. № 357 : Сер. :Историческая наука в Харьковском университете : (к 185-летию ХГУ). Вып. 24. С. 50–69.
19. Колодко-Чувардынская А. Украинский историк профессор Е. А. Черноусов: от античности к медиевистике, от Нежина – до Харькова [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://praci-history.kpnu.edu.ua/article/view/97739>. Загл. с экрана.
20. Красавина С. К. Дука и Сфрандзи об унии православной и католической церкви. *Византийский временник*. 1967. Т. 27(52). С. 142–152.
21. Красавина С. К. Мировоззрение и социально-политические взгляды византийского историка Дуки. *Византийский временник*. 1973. Т. 34(59). С. 97–111.
22. Курбатов Г. Л. Еще раз о византийских димах. *Средневековый город: межвуз. сб. науч. тр.* / С. М. Стам (отв. ред.) и др. Саратов, 1975. Вып. 3. С. 3–21.
23. Курбатов Г. Л. История Византии : (историография). Л. : Изд-во ЛГУ, 1975. 256 с.
24. Курбатов Г. Л. К проблеме типологии городских движений в Византии. *Проблемы социальной структуры и идеологии средневекового общества* / отв. ред. Г. Л. Курбатов. Л., 1974. Вып. 1. С. 44–61.
25. Лебедев П. Н. Трансформация власти в Римской империи в III в. н. э. : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история». М. : Б. и., 2010. 24 с.
26. Левченко М. В. Венеты и прасины в Византии V–VII вв. *Византийский временник*. Т. 1. 1947. С. 164–183.
27. Летяев В. А. Восприятие римского наследия российской наукой ХІХ – начала ХХ вв. Волгоград : Изд-во Волгоград. гос. ун-та, 2002. 214 с.
28. Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета: (1804–1917). *Дриновський збірник*. Х. ; Софія, 2008. Т. 2. С. 51–68.
29. Лиман С. И. Прищур строки в ромейский полдень: Византия эпохи Македонской династии в оценках историков Харьковского университета: (ХІХ - начало ХХ вв.) *Нартекс. Byzantina Ukrainensis : Ρωμαϊός* : сб. ст. к 60-летию проф. С. Б. Сорочана. Т. 2. Х., 2013. С. 206–226.
30. Лиман С. И. Історія середньовічної Західної Європи та Візантії у творчості й навчальних курсах приват-доцента Імператорського Харківського університету Євгена Олександровича Черноусова (1869–?). *Вісник Харківської державної академії культури*. 2014. Вип. 42. С. 24–32.

31. Медведев И. П. По поводу нового издания «Книги Эпарха» / И. П. Медведев. *Византийский временник*. 1993. Т. 54. С. 183–187.
32. Мейер Эд. Экономическое развитие Древнего мира. Пг.: Прибой, 1923. 108 с.
33. Митряев А. И., Голубкин Ю. А., Лиман С. И. Медиевистика в Харьковском университете. *Вестник Харьковского университета*. 1991. № 357 : Сер.: Историческая наука в Харьковском университете: (к 185-летию ХГУ). Вып. 24. С. 69–83.
34. Обзорение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1907–1908 академический год / Харьковский Императорский университет; историко-филологический факультет. Х. : Тип. ун-та, 1907. 16 с.
35. Отчет о заграничной командировке приват-доцента по кафедре всеобщей истории Е. А. Черноусова летом 1911 года. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1912. Кн. 1. Часть офиц. С. 1–2.
36. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1910 г. Х. : Б. и., 1910. 171 с.
37. Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1916 г. Х.: Б. и., 1917. 174 с.
38. Письмо А. А. Васильева Ф. И. Успенскому: 23 мая 1915 г. *Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге* / под ред. И. П. Медведева. СПб., 1995. С. 336–337.
39. Погодин П. Д. Обзор источников по истории осады и взятия Византии турками в 1453 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1883. № 8. С. 207–221.
40. Поляковская М. А. Интерпретация понятия «византизм» в русской научной литературе конца XIX – начала XX в. *Византия: кумуляция и трансляция культур: тезисы докл. IX науч. Сюзюмовских чтений*, Екатеринбург, 24-27 августа 1997 г. / Урал. гос ун-т. Екатеринбург, 1997. С. 43–45.
41. Поляковская М. А. Интерпретация понятия «византизм» в русской научной литературе конца XIX – начала XX в. *Поляковская М. А. Византия, византийцы, византилисты* / М. А. Поляковская. Екатеринбург, 2003. С. 289–294.
42. Проект обзорения преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1912–1913 гг. / Харьковский Императорский университет ; историко-филологический факультет. Х.: Тип. ун-та, 1912. 19 с.
43. Проект обзорения преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1914–1915 гг. / Харьковский Императорский университет ; историко-филологический факультет. Х.: Тип. ун-та, 1914. 17 с.
44. Проект обзорения преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1915–1916 гг. / Харьковский Императорский университет ; историко-филологический факультет. Х.: Тип. ун-та, 1915. 19 с.
45. Проект обзорения преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1916–1917 гг. / Харьковский Императорский университет ; историко-филологический факультет. Х.: Тип. ун-та, 1916. 20 с.
46. Самойленко О. Суспільний розвиток Візантії у працях Є. О. Черноусова. *Сіверянський літопис*. 2010. № 2–3. С. 212–216.
47. Сергеев И. П. Римская Империя в III веке нашей эры: проблемы социально-политической истории. Х. : Майдан, 1999. 212 с.
48. Успенский Ф. И. Константинопольский эпарх. *Известия Русского археологического института в Константинополе*. 1899. Т. 4. Вып. 2. С. 79–104.
49. Успенский Ф. И. Партии цирка и димы в Константинополе. *Византийский временник*. 1894. Т. 1. С. 1–16.

50. Устав Императорских Российских университетов: проект, выработанный на совещании профессоров под председательством Министра народного просвещения гр. И. И. Толстого в 1906. СПб. : Тип. Мин-ва внутр. дел, 1906. 36 с.
51. Чекалова А. А. К вопросу о димах в ранней Византии. *Византийские очерки: труды советских ученых к XVI Международ. конгрессу византинистов* / [отв. ред. З. В. Удальцова]. М., 1982. С. 37–53.
52. Чекалова А. А. Константинополь в VI веке : восстание Ника. Изд. 2-е, испр. и доп. СПб. : Алетейя, 1997. 332 с.
53. Черноусов Евгений Александрович (1869–?). *Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820–1920: біобібліогр. покажч.* / авт.-уклад. Л. В. Гранатович / Ніжин. держ. пед. університет ім. М. Гоголя ; Фундам. б-ка. Ніжин, 1998. С. 188–189.
54. Черноусов Евгений Александрович (род. 1869). *История исторической науки в СССР: (доокт. период): библиогр.* / сост. : Э. А. Вайсболд, К. И. Голиков, Б. А. Каменецкий и др. М. : Наука, 1965. С. 570.
55. Черноусов Євген Олександрович (13.12.1869–?). *Історики Харківського університету : біобібліогр. довідник (1905–2013)* / уклад. О. М. Богдашина, В. І. Бутенко, С. Р. Марченко [та ін.]; відп. ред. С. І. Посохов. Х., 2013. С. 253–254.
56. Черноусов Євген Олександрович (1869 – ?). *Біобібліографічний словник учених Харківського університету.* Т. 2: Історики: (1905–1920, 1933–2000) / уклад. Б. П. Зайцев, С. І. Посохов, В. Д. Прокопова [та ін.]. Х., 2001. С. 113–115.
57. Черноусов Е. А. Дука, один из историков конца Византии: опыт характеристики / Е. А. Черноусов. *Византийский временник.* 1914. Т. 21. Вып. 3–4. С. 171–221.
58. Черноусов Е. А. Из византийского захолустья XIII в. *Сборник Харьковского историко-филологического общества.* Х., 1914. Т. 2 : Сборник статей в честь профессора В. П. Бузескула. С. 277–295.
59. Черноусов Е. А. Из этюдов по Малале : (эпоха Анастасия Дикора). *Сборник статей в честь академика С. А. Жебелева.* Л., 1926. С. 18–28.
60. Черноусов Е. А. К вопросу о влиянии византийского права на древнейшее русское. *Византийское обозрение,* изд. при ист.-филол. ф-те Имп. Юрьев. ун-та / под ред. В. Э. Регеля. 1915. Т. 2. С. 302–322.
61. Черноусов Е. А. Новинки по экономической истории Византии. *Труды Северо-Кавказской ассоциации научно-исследовательских институтов.* 1928. № 43. Вып. 4. С. 201–209.
62. Черноусов Е. А. Основные черты государственного и общественного строя Византии. *Записки Императорского Харьковского университета.* 1912. Т. 1: Летопись Харьковского университета. С. 1–10.
63. Черноусов Е. А. Очерки из истории Римской империи, 180–235 гг.: подготовка смуты III века. Х. : Типо-лит. М. Сергеева и К. Гальченко, 1911. 274, I, XXXVIII с.
64. Черноусов Е. А. Партии ипподрома в Константинополе. [Нежин, 1895]. 168 с.
65. Черноусов Е. А. По поводу одной маленькой книжки и небольшого к ней введения. *Известия Северо-Кавказского государственного университета.* 1926. Т. 8. С. 137–142.
66. Черноусов Е. А. Римские и византийские цехи. *Журнал Министерства народного просвещения.* 1914. № 9. С. 154–178.
67. Черноусов Е. А. Сирийский источник по истории Византии. *Византийский временник.* 1928. Т. 25. С. 24–32.
68. Черноусов Е. А. Страница из культурной истории Византии XI века. *Записки Императорского Харьковского университета.* 1913. Кн. 1, ч. неофиц. С. 1–16.
69. Черноусов Є. О. До питання про джерела хроніки Теофана Сповідника з доби Анастаса Дикора. *Ювілейний збірник на пошану Дмитра Йвановича Багалія, з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності* / Укр. акад. наук ; юбіл. ком. : В. І. Липський та ін. К., 1927. Т. 1. С. 341–345.

70. Чесноков В. И. О некоторых сторонах опыта подготовки историков в российских университетах XIX – начала XX вв. *Исторична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи : матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 15–17 листоп. 1995 р.)* / уклад. В. Г. Сарбей. Х., 1995. С. 204–209.
71. Černousov E. Etudes sur Malala: époque d’Anastase Dicoros. *Byzantion*. 1927. Т. 3. Р. 65–72.
72. Černousov E. Des Euagrius Scholastikos Kirchengeschichte als eine Quelle für die Zeit Anastasios’ I. Dikoros. *Byzantinische Zeitschrift*. 1927. Bd. 27. S. 29–34.
73. Meyer E. Stöckle Römische und byzantinische Zünfte. *Byzantinische Zeitschrift*. 1912. Bd. 21. S. 531–535.
74. Pétridès S. Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits. *Известия русского археологического института в Константинополе*. 1909. Т. 14. Вып. 2-3. С. 1–32.
75. Stöckle A. Spätromische und byzantinische Zünfte / A. Stöckle. Leipzig : Dieterichsche Verl., 1911. X, 180 s.
76. Государственный архив Российской Федерации. Ф. Р-8409. Оп. 1: Д. 890. С. 104–12; Д. 1141. С. 111–13.
77. Візантиністика у Харківському університеті (середина XIX – початок XXI ст.): бібліогр. покажч. / уклад., вступ ст. М. Є. Домановська, А. М. Домановський; бібліогр. ред. С. Р. Марченко. Харків: Майдан, 2017. 158 с.

References

1. Astahova N. V. Borba rannevizantijskih cirkovyh partij v otechestvennoj istoriografii [The struggle of the early Byzantine circus parties in Russian historiography] (in Russian) *Rossijskoe vizantinovedenie: itogi i perspektivy : tezisy dokl. i soobsh. na Mezhdunar. konf., posvyash. 100-letiyu Vizantijskogo vremennika i 100-letiyu RAIK (SPb., 24–25 maya 1994 g.)* / G. G. Litavrin ; In-t slavyanovedeniya i balkanistiki (RAN), In-t vseobsh. istorii (RAN), Fond yugoslavjan. issl-j i sotr-va «Slavyanskaya letopis». M., 1994. S. 13–15.
2. Astahova N. V. Borba cirkovyh partij v istorii rannej Vizantii: (problema i ee razrabotka) [The struggle of circus parties in the history of early Byzantium: (the problem and its studying)] (in Russian): avtoref. dis. na soiskanie uchenoj stepeni kand. ist. nauk : spec. 07.00.03 «Vseobshaya istoriya». SPb.: B. i., 1996. 22 s.
3. Astahova N. V. K istorii izucheniya politicheskoy i konstitucionnoj roli rannevizantijskih cirkovyh partij v otechestvennoj istoriografii [On the history of the study of the political and constitutional role of the early Byzantine circus parties in Russian historiography] (in Russian). *Problemy socialno-politicheskoy istorii i kultury srednih vekov: tezisy dokl. XIII mezhvuz. konf. studentov, aspirantov, molodyh uchenyh. SPb., 25–27 noyabrya 2003 g.* / pod red. G. E. Lebedevoj. SPb., 2004. S. 21–24.
4. Barynina O. A. Otechestvennoe vizantinovedenie na rubezhe epoch: Russko-vizantijskaya komissiya: (1918–1930) [Russian Byzantine Studies at the Turn of the Epoch: Russian-Byzantine Commission: (1918–1930)] (in Russian). SPb.: Izdat. dom Sankt-Peterburg. un-ta, 2010. 323 s.
5. Bezobrazov P. V. [Recenziya na] (Stockle A. Spatromische und byzantinische Zunfte. Leipzig: Dieterichsche Verl., 1911. X, 180 S.) [Review : Stockle A. Spatromische und byzantinische Zunfte. Leipzig: Dieterichsche Verl., 1911. X, 180 S.] (in Russian). *Vizantijskij vremenik*. 1911. Т. 18. S. 30–38.
6. Bezobrazov P. V. Remeslennye i torgovye korporacii [Craft and trading corporations] (in Russian). *Gerberg G. F. Istoriya Vizantii* / G. F. Gerberg ; per., prim. i prilozh. P. V. Bezobrazova. M., 1897. S. 600–612.
7. Brentano L. Narodnoe hozyajstvo Vizantii [National economy of Byzantium] (in Russian) / Per. s nem. I. I. Yakovkina; vved. I. S. Plotnikova. L.: Put k znaniyu, 1924. 67 s.
8. Domanovskij A. N. «Kniga Eparha» v otechestvennoj vizantinistike XIX – nachala XX v. [«The Eparch Book» in Russian Byzantine Studies of the 19th – Early 20th Centuries] (in Russian). *Rossijskoe vizantinovedenie: tradicii i perspektivy: tezisy dokl. XIX Vseros. nauch. sessii*

- vizantinistov* / *Nac. kom-t vizantinistov RF, istor. f-t MGU im. M. V. Lomonosova, In-t vseobsh. istorii RAN. M., 2011. S. 87–90.*
9. Domanovskij A. N. O rukopisi E. A. Chernousova «Partii ippodroma v Konstantinopole» [About the manuscript of E. A. Chernousov «Parties of the Hippodrome in Constantinople»] (in Russian) [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa : <http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/lomweb01/domanov1.htm>. Zagl. s ekrana.
 10. Domanovskij A. N., Sorochan S. B. Harkovskaya vizantinistika: istoriya, istoki, perspektivy [Kharkov Byzantine Studies: History, Origins, Prospects] (in Russian). *Rossijskoe vizantinovedenie: tradicii i perspektivy : tezisy dokl. HIIH Vseros. nauch. sessii vizantinistov* / *Nac. kom-t vizantinistov RF, istor. f-t MGU im. M. V. Lomonosova, In-t vseobsh. istorii RAN. M., 2011. S. 91–94.*
 11. Domanovska M. Ye. Vizantinistika u Harkivskom universiteti (seredina XIX – pochatok XX st.) [Byzantine Studies at Kharkiv University (mid-XIX to early XX centuries)]: avtoref. dis. na zdobuttya nauk. Stupenya kand. ist. nauk : spec. 07.00.06 «Istoriografiya, dzhereloznavstvo ta specialni istorichni disciplini. K., 2015. 18 s.
 12. Domanovskij A. Chernousov Yevgen Oleksandrovich [Chernousov Yevgen Oleksandrovich] (in Ukrainian). *Shodoznavstvo i vizantologiya v Ukrayini v imenah: biobibliogr. slov. / uporyad. E. G. Cigankova ta in. K., 2011. S. 237–239.*
 13. Domanovskij A. M. Storinka z istoriyi harkivskoyi vizantinistki: (pro sprobu perekladu «Knigi Eparha» v Harkivskom universiteti) [A page from the history of Kharkiv Byzantine Studies: (about the translation of the «The Eparch Book» in Kharkiv University)] (in Ukrainian). *Harkivskij istoriografichnij zbirnik. Vip. 5 : Problemi periodizaciyi istoriyi ta istoriografichnogo procesu.* / S. I. Posohov (gol. red.) [ta in.]. Harkiv, 2002. S. 101–106.
 14. Domanovskij A. N. Pravlennie Anastasiya I Dikora (491–518) v cikle statej E. A. Chernousova (1865 – ?) [The reign of Anastasius I Dikor (491–518)] (in Russian) // *Drevnee Prichernomore. Vyp. 9. Odessa, 2011. S. 142–147.*
 15. Dyakonov A. P. Vizantijskie dimy i fakkii (ta merh) v V–VII vv. [Byzantine Dimas and Facias (τα μέρη) in V–VII centuries] (in Russian). *Vizantijskij sbornik. M.–L., 1945. S. 144–227.*
 16. Zalivalova L. N. Gorod i gosudarstvo v Vizantii v epohu perehoda ot antichnosti k feodalizmu v ruskoj istoriografii konca XIX – nachala XX v. [The city and state in Byzantium during the era of transition from antiquity to feudalism in Russian historiography of the late XIX – early XX centuries.] (in Russian). *Gorod i gosudarstvo v drevnih obshestvah / otv. red. V. V. Mavrodin. L., 1982. S. 83–84.*
 17. Istoriografiya antichnoj istorii : ucheb. posobie [Historiography of Ancient History: Textbook / Ed. By V. I. Kuzishin] (in Russian) / pod red. V. I. Kuzishina. M.: Vyssh. shk., 1980. 415 s.
 18. Kadeev V. I. Drevnyaya istoriya i antichnaya arheologiya v Harkovskom universitete (1805–1990 gg.) [Ancient History and Ancient Archeology at Kharkov University (1805–1990)] (in Russian). *Vestnik Harkovskogo universiteta. 1991. № 357: Ser. :Istoricheskaya nauka v Harkovskom universitete : (k 185-letiyu HGU). Vyp. 24. S. 50–69.*
 19. Kolodko-Chuvarbinskaya A. Ukrainskij istorik professor E. A. Chernousov: ot antichnosti k medievistike, ot Nezhina – do Harkova [Ukrainian historian professor E. A. Chernousov: from Antiquity to Medieval Studies, from Nizhyn to Kharkov] (in Russian) [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: <http://praci-history.kpnu.edu.ua/article/view/97739>. Zagl. s ekrana.
 20. Krasavina S. K. Duka i Sfrandzi ob unii pravoslavnoj i katolicheskoy cerkvej [Duka and Sfrandzi about the Union of the Orthodox and Catholic churches] (in Russian). *Vizantijskij vremennik. 1967. T. 27(52). S. 142–152.*
 21. Krasavina S. K. Mirovozzrenie i socialno-politicheskie vzglyady vizantijskogo istorika Duki [The worldview and socio-political views of the Byzantine historian Duca] (in Russian). *Vizantijskij vremennik. 1973. T. 34(59). S. 97–111.*

22. Kurbatov G. L. Eshe raz o vizantijskih dimah [Once again about Byzantine dims] (in Russian). *Srednevekovyj gorod: mezhvuz. sb. nauch. tr.* / S. M. Stam (otv. red.) i dr. Saratov, 1975. Vyp. 3. S. 3–21.
23. Kurbatov G. L. Istoriya Vizantii: (istoriografiya) [History of Byzantium: (historiography)] (in Russian). L.: Izd-vo LGU, 1975. 256 s.
24. Kurbatov G. L. K probleme tipologii gorodskih dvizhenij v Vizantii [On the problem of typology of urban movements in Byzantium] (in Russian). *Problemy socialnoj struktury i ideologii srednevekovogo obshestva* / otv. red. G. L. Kurbatov. L., 1974. Vyp. 1. S. 44–61.
25. Lebedev P. N. Transformaciya vlasti v Rimskoj imperii v III v. n. e. [The transformation of power in the Roman Empire in the III century] (in Russian) : avtoref. dis. na soiskanie uchenoj stepeni kand. ist. nauk : spec. 07.00.03 «Vseobshaya istoriya». M.: B. i., 2010. 24 s.
26. Levchenko M. V. Venety i prasiny v Vizantii V–VII vv. [Venets and prasins in Byzantium of the V–VII centuries.]. *Vizantijskij vremennik*. T. 1. 1947. S. 164–183.
27. Letyaev V. A. Vospriyatie rimskogo naslediya rossijskoj naukoj XIX – nachala XX vv. [Perception of Roman heritage by Russian science of the 19th – early 20th centuries] (in Russian). Volgograd: Izd-vo Volgograd. gos. un-ta, 2002. 214 s.
28. Liman S. I., Sorochan S. B. Vizantijskaya imperiya v trudah istorikov Harkovskogo universiteta: (1804–1917) [The Byzantine Empire in the works of historians of Kharkov University: (1804–1917)] (in Russian). *Drinovskij zbirnik*. H.; Sofiya, 2008. T. 2. S. 51–68.
29. Liman S. I. Prishur stroki v romejskij polden: Vizantiya epohi Makedonskoj dinastii v ocenkah istorikov Harkovskogo universiteta: (XIX – nachalo XX vv.) [Squinting lines in the Romance noon: Byzantium of the era of the Macedonian dynasty in the works of historians of Kharkov University: (XIX – early XX centuries)] (in Russian). *Narteks. Byzantina Ukrainensis: Pomaios* : sb. st. k 60-letiyu prof. S. B. Sorochana. T. 2. H., 2013. S. 206–226.
30. Liman S. I. Istoriya serednovichnoyi Zahidnoyi Yevropi ta Vizantiyi u tvorchosti j navchalnih kursah privat-docenta Imperatorskogo Harkivskogo universitetu Yevgena Oleksandrovicha Chernousova (1869 – ?) [History of Medieval Western Europe and Byzantium in the Works and Educational Courses of the Private Docent of Imperial Kharkiv University Yevgeny Chernousov (1869 – ?)] (in Ukrainian). *Visnik Harkivskoyi derzhavnoyi akademiyi kulturi*. 2014. Vip. 42. S. 24–32.
31. Medvedev I. P. Po povodu novogo izdaniya «Knigi Eparha» [About the new edition of «The Eparch Book»] (in Russian). *Vizantijskij vremennik*. 1993. T. 54. S. 183–187.
32. Mejer Ed. Ekonomicheskoe razvitie Drevnego mira. [Economic Development of the Ancient World] (in Russian). Pg. : Priboj, 1923. 108 s.
33. Mitryaev A. I., Golubkin Yu. A., Liman S. I. Medievistika v Harkovskom universitete [Medieval Studies at Kharkov University] (in Russian). *Vestnik Harkovskogo universiteta*. 1991. № 357: Ser. : Istoricheskaya nauka v Harkovskom universitete : (k 185-letiyu HGU). Vyp. 24. S. 69–83.
34. Obozrenie prepodavaniya predmetov i raspredeleniya lekcij i prakticheskikh zanyatij po istoriko-filologicheskomu fakultetu Imperatorskogo Harkovskogo universiteta na 1907–1908 akademicheskij god [An overview of the teaching of subjects and the distribution of lectures and practical classes in the historical and philological faculty of the Imperial Kharkov University for the academic year 1907–1908] (in Russian) / Harkovskij Imperatorskij universitet ; istoriko-filologicheskij fakultet. H. : Tip. un-ta, 1907. 16 s.
35. Otchet o zagranichnoj komandirovke privat-docenta po kafedre vseobshej istorii E. A. Chernousova letom 1911 goda [Report on the foreign trip of a Private Docent of the Department of General History E. A. Chernousov in the summer of 1911] (in Russian). *Zapiski Imperatorskogo Harkovskogo universiteta*. 1912. Kn. 1. Chast ofic. S. 1–2.
36. Otchet o sostoyanii i deyatelnosti Harkovskogo universiteta za 1910 g. [Report on the status and activities of Kharkov University in 1910] (in Russian). H.: B. i., 1910. 171 s.
37. Otchet o sostoyanii i deyatelnosti Harkovskogo universiteta za 1916 g. [Report on the status and activities of Kharkov University in 1916] (in Russian). H.: B. i., 1917. 174 s.

38. Pismo A. A. Vasileva F. I. Uspenskomu: 23 maya 1915 g. [Letter from A. A. Vasiliev to F. I. Uspensky: May 23, 1915] (in Russian). *Arhiviy russkikh vizantinistov v Sankt-Peterburge* / pod red. I. P. Medvedeva. SPb., 1995. S. 336–337.
39. Pogodin P. D. Obzor istochnikov po istorii osady i vzyatiya Vizantii turkami v 1453 g. [A review of sources on the history of the siege and capture of Byzantium by the Turks in 1453] (in Russian). *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvesheniya*. 1883. № 8. S. 207–221.
40. Polyakovskaya M. A. Interpretaciya ponyatiya «vizantinizm» v russkoj nauchnoj literature konca XIX – nachala XX v. [Interpretation of the concept of «Byzantinism» in Russian scientific literature of the late XIX – early XX century]. (in Russian). *Vizantiya: kumulyaciya i translyaciya kultur: tezisy dokl. IX nauch. Syuzyumovskih chtenij*, Ekaterinburg, 24–27 avgusta 1997 g. / Ural. gos un-t. Ekaterinburg, 1997. S. 43–45.
41. Polyakovskaya M. A. Interpretaciya ponyatiya «vizantinizm» v russkoj nauchnoj literature konca XIX – nachala XX v. [Interpretation of the concept of «Byzantinism» in Russian scientific literature of the late XIX – early XX century] (in Russian). *Polyakovskaya M. A. Vizantiya, vizantijcy, vizantinisty* / M. A. Polyakovskaya. Ekaterinburg, 2003. S. 289–294.
42. Proekt obozreniya prepodavaniya predmetov i raspredeleniya lekcij i prakticheskikh zanyatij po istoriko-filologicheskomu fakultetu Imperatorskogo Harkovskogo universiteta na 1912–1913 gg. [The project of the review of teaching subjects and the distribution of lectures and practical classes in the historical and philological faculty of the Imperial Kharkov University for 1912–1913] (in Russian) / Harkovskij Imperatorskij universitet; istoriko-filologicheskij fakultet. H.: Tip. un-ta, 1912. 19 s.
43. Proekt obozreniya prepodavaniya predmetov i raspredeleniya lekcij i prakticheskikh zanyatij po istoriko-filologicheskomu fakultetu Imperatorskogo Harkovskogo universiteta na 1914–1915 gg. [The project of the review of teaching subjects and the distribution of lectures and practical classes in the historical and philological faculty of the Imperial Kharkov University for 1914–1915] (in Russian) / Harkovskij Imperatorskij universitet ; istoriko-filologicheskij fakultet. H. : Tip. un-ta, 1914. 17 s.
44. Proekt obozreniya prepodavaniya predmetov i raspredeleniya lekcij i prakticheskikh zanyatij po istoriko-filologicheskomu fakultetu Imperatorskogo Harkovskogo universiteta na 1915–1916 gg. [The project of the review of teaching subjects and the distribution of lectures and practical classes in the historical and philological faculty of the Imperial Kharkov University for 1915–1916] (in Russian) / Harkovskij Imperatorskij universitet ; istoriko-filologicheskij fakultet. H. : Tip. un-ta, 1915. 19 s.
45. Proekt obozreniya prepodavaniya predmetov i raspredeleniya lekcij i prakticheskikh zanyatij po istoriko-filologicheskomu fakultetu Imperatorskogo Harkovskogo universiteta na 1916–1917 gg. [The project of the review of teaching subjects and the distribution of lectures and practical classes in the historical and philological faculty of the Imperial Kharkov University for 1916–1917] (in Russian) / Harkovskij Imperatorskij universitet ; istoriko-filologicheskij fakultet. H.: Tip. un-ta, 1916. 20 s.
46. Samojlenko O. Suspilnij rozvitok Vizantii u pracyah Ye. O. Chernosova [The social development of Byzantium in the works of E. A. Chernosov] (in Ukrainian). *Siveryanskij litopis*. 2010. № 2–3. S. 212–216.
47. Sergeev I. P. Rimskaya Imperiya v III veke nashej ery: problemy socialno-politicheskoy istorii [The Roman Empire in the III Century AD: Problems of Socio-Political History] (in Russian). H.: Majdan, 1999. 212 s.
48. Uspenskij F. I. Konstantinopolskij eparh [The Eparchos of Constantinople] (in Russian). *Izvestiya Russkogo arheologicheskogo instituta v Konstantinopole*. 1899. T. 4. Vyp. 2. S. 79–104.
49. Uspenskij F. I. Partii cirka i dimy v Konstantinopole [Circus parties and Dims in Constantinople] (in Russian). *Vizantijskij vremennik*. 1894. T. 1. S. 1–16.
50. Ustav Imperatorskikh Rossijskikh universitetov: proekt, vyrabotannyj na soveshanii professorov pod predsedatelstvom Ministra narodnogo prosvesheniya gr. I. I. Tolstogo v 1906 [Charter of the Imperial Russian Universities: a project developed at a meeting of professors chaired

- by the Minister of Education I. I. Tolstoy in 1906] (in Russian). SPb.: Tip. Min-va vnutr. del, 1906. 36 s.
51. Chekalova A. A. K voprosu o dimah v rannej Vizantii [To the question of Dims in early Byzantium] (in Russian). *Vizantijskie ocherki: trudy sovetskih uchenyh k XVI Mezhdunar. kongressu vizantinistov* / [otv. red. Z. V. Udalcova]. M., 1982. S. 37–53.
52. Chekalova A. A. Konstantinopol v VI veke: vosstanie Nika [Constantinople in the VI century: the rebellion of Nika] (in Russian). Izd. 2-e, ispr. i dop. SPb.: Aletejya, 1997. 332 s.
53. Chernousov Evgenij Aleksandrovich (1869 – ?) (in Ukrainian). *Vikladachi Nizhinskoyi vishoyi shkoli. 1820–1920 : biobibliogr. pokazhch.* / avt.-uklad. L. V. Granatovich / Nizhin. derzh. ped. universitet im. M. Gogolya; Fundam. b-ka. Nizhin, 1998. S. 188–189.
54. Chernousov Evgenij Aleksandrovich (rod. 1869) (in Russian). *Istoriya istoricheskoy nauki v SSSR: (dookt. period): bibliogr.* / sost.: E. A. Vajsbold, K. I. Golikov, B. A. Kameneckij i dr. M.: Nauka, 1965. S. 570.
55. Chernousov Yevgen Oleksandrovich (13.12.1869 – ?) (in Russian). *Istoriki Harkivskogo universitetu : biobibliogr. dovidnik (1905–2013)* / uklad. O. M. Bogdashina, V. I. Butenko, S. R. Marchenko [ta in.] ; vidp. red. S. I. Posohov. H., 2013. S. 253–254.
56. Chernousov Yevgen Oleksandrovich (1869 – ?) (in Russian). *Biobibliografichnij slovnik uchenih Harkivskogo universitetu*. T. 2: Istoriki: (1905–1920, 1933–2000) / Uklad. B. P. Zajcev, S. I. Posohov, V. D. Prokopova [ta in.]. H., 2001. S. 113–115.
57. Chernousov E. A. Duka, odin iz istorikov konca Vizantii: opyt harakteristiki [Duca, one of the historians of the end of Byzantium: experience characteristics] (in Russian). *Vizantijskij vremennik*. 1914. T. 21. Vyp. 3–4. S. 171–221.
58. Chernousov E. A. Iz vizantijskogo zaholustya XIII v. [From the Byzantine backwoods of the 13th century] (in Russian). *Sbornik Harkovskogo istoriko-filologicheskogo obshestva*. H., 1914. T. 2: Sbornik statej v chest professora V. P. Buzeskula. S. 277–295.
59. Chernousov E. A. Iz etyudov po Malale : (epoha Anastasiya Dikora) [From the etudes about Malala: (era of Anastasiy Dikor)] (in Russian). *Sbornik statej v chest akademika S. A. Zhebeleva*. L., 1926. S. 18–28.
60. Chernousov E. A. K voprosu o vliyanii vizantijskogo prava na drevnejshee russkoe. *Vizantijskoe obozrenie*, izd. pri ist.-filol. f-te Imp. Yurev. un-ta / pod. red. V. E. Regelya. 1915. T. 2. S. 302–322.
61. Chernousov E. A. Novinki po ekonomicheskoy istorii Vizantii [Novelties on the economic history of Byzantium] (in Russian). *Trudy Severo-Kavkazskoj asociacii nauchno-issledovatel'skikh institutov*. 1928. № 43. Vyp. 4. S. 201–209.
62. Chernousov E. A. Osnovnye cherty gosudarstvennogo i obshestvennogo stroya Vizantii [The main features of the state and social system of Byzantium] (in Russian). *Zapiski Imperatorskogo Harkovskogo universiteta*. 1912. T. 1: Letopis Harkovskogo universiteta. S. 1–10.
63. Chernousov E. A. Ocherki iz istorii Rimskoj imperii, 180–235 gg.: podgotovka smuty III veka [Essays from the history of the Roman Empire, 180–235: preparation of the unrest of the III century] (in Russian). X.: Tipo-lit. M. Sergeeva i K. Galchenko, 1911. 274, I, XXXVIII s.
64. Chernousov E. A. Partii ippodroma v Konstantinopole [Parties of the Hippodrome in Constantinople] (in Russian). Nezhin, 1895. 168 s.
65. Chernousov E. A. Po povodu odnoj malenkej knizhki i nebolshogo k nej vvedeniya [About one small book and a small introduction to it] (in Russian). *Izvestiya Severo-Kavkazskogo gosudarstvennogo universiteta*. 1926. T. 8. S. 137–142.
66. Chernousov E. A. Rimskie i vizantijskie cehi [Roman and Byzantine guilds] (in Russian). *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvesheniya*. 1914. № 9. S. 154–178.
67. Chernousov E. A. Sirijskij istochnik po istorii Vizantii [Syrian source on the history of Byzantium] (in Russian). *Vizantijskij vremennik*. 1928. T. 25. S. 24–32.
68. Chernousov E. A. Stranica iz kulturnoj istorii Vizantii XI veka [Page from the cultural history of Byzantium of the XI century] (in Russian). *Zapiski Imperatorskogo Harkovskogo universiteta*. 1913. Kn. 1, ch. neofic. S. 1–16.

69. Chernousov Ye. O. Do pitannya pro dzherela hroniki Teofana Spovidnika z dobi Anastasa Dikora [On the problem of the sources of Theophanes the Confessor from the Anastas Dikor era] (in Ukrainian). *Yuvilejnjij zbirnik na poshanu Dmitra Jvanovicha Bagaliya, z nagodi simdesyatoyi richnici zhittya ta p'yatdesyatih rokovin naukovoyi diyalnosti* / Ukr. akad. nauk; yubil. kom.: V. I. Lipskij ta in. K., 1927. T. 1. S. 341–345.
70. Chesnokov V. I. O nekotoryh storonah opyta podgotovki istorikov v rossijskih universitetah XIX – nachala XX vv. [On some aspects of the experience of studying historians at Russian universities of the XIX – beginning of the XXth centuries] (in Russian). *Istorichna nauka na porozi XXI stolittya: pidsumki ta perspektivi: materialy Vseukr. nauk. konf. (m. Harkiv, 15–17 listop. 1995 r.)* / uklad. V. G. Sarbej. H., 1995. C. 204–209.
71. Cernousov E. Etudes sur Malala: epoque d'Anastase Dicoros [Etudes about Malala: (era of Anastasiy Dikor)] (in French). *Byzantion*. 1927. T. 3. P. 65–72.
72. Cernousov E. Des Euagrios Scholastikos Kirchengeschichte als eine Quelle fr die Zeit Anastasios' I. Dikoros [Euagrios Scholastikos Church History as a source for the time Anastasios I Dikoros] (in German). *Byzantinische Zeitschrift*. 1927. Bd. 27. S. 29–34.
73. Meyer E. Stockle Romische und byzantinische Zunfte [Stockle Roman and Byzantine Guilds] (in German). *Byzantinische Zeitschrift*. 1912. Bd. 21. S. 531–535.
74. Pétridès S. Jean Apokaukos, lettres et autres documents inedits [Jean Apokaukos, letters and other unpublished documents] (in French). *Izvestiya russkogo arheologicheskogo instituta v Konstaninopole*. 1909. T. 14. Vyp. 2–3. S. 1–32.
75. Stöckle A. Spätrömische und byzantinische Zünfte [Late Roman and Byzantine guilds] (in German) / A. Stöckle. Leipzig: Dieterichsche Verl., 1911. X, 180 s.
76. Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii. F. P-8409. Оп. 1: Д. 890. С. 104–12; Д. 1141. С. 111–13.
77. Vizantinistika u Harkivskomu universiteti (seredina XIX – pochatok XX st.): bibliogr. pokazhch. / uklad., vstup st. M. Ye. Domanovska, A. M. Domanovskij; bibliogr. red. S. R. Marchenko. Harkiv: Majdan, 2017. 158 s.